

3. Етнічні протиріччя і конфлікти

Протягом усіх 10 років незалежності Україні вдавалося уникати збройних етнічних конфліктів, аналогічних балканським. Однак, це не було свідченням відсутності в країні міжетнічних протиріч і конфліктів як таких. Здебільшого вони проходили в латентній чи демонстраційній фазі, хоча в ряді епізодів переходили в демонстрацію відкритої агресивності. Ступінь гостроти того чи іншого конфлікту визначалася сукупністю факторів – важливістю предмета суперечки, можливостями медіатора (держави) у задоволенні потреби конфліктантів, ступенем політичної мобілізації конфронтуючих сторін, потенціалом кожного з них і багатьма іншими.

Викликана суспільною трансформацією відмова від цінностей “соціалістичного гуртожитку” призвела не так до утвердження цінностей демократії, як до актуалізації в етногруповій свідомості пріоритетності “своїх” інтересів і

потреб, навіть якщо домагання груп суперечили реальним історичним ситуаціям, ресурсним можливостям, принципам права і справедливості. Крім того, досягнення компромісу між конфліктами істотно утруднювалося присутністю в деяких з конфліктів ціннісного (ідеологічного, конфесійного) елемента, тобто речей “священних”: “чистоти віри”, “соціальної рівності”, “історичної справедливості”, “національної ідеї” і т.д. Усе це яскраво проявилось у етноконфліктних ситуаціях, що мали місце.

Найбільш гострою залишається проблема повернення й облаштування депортованих народів, особливо кримських татар, для яких важливе не тільки саме повернення, але і можливість національного самовизначення на історичній батьківщині. Кримські татари офіційно заявили на своєму Курултаї (зборах повноважних представників) у 1991 р., що Крим є їхньою національною територією, а його природні ресурси - основою їхнього національного багатства. Створення тоді ж Меджлісу як вищого повноправного представницького органу народу³⁸ було кроком до формування етнічною групою власної структури самоврядування.

Російська більшість Крим, зі свого боку, віддавала перевагу тим політичним силам, що робили все можливе для збереження статус-кво і всіляко гальмували вирішення соціальних і політичних проблем кримських татар. У 1994-1998 р. кримські татари, складаючи 10-12% населення півострова, мали можливість користатися квотою в 14 місць (з 98) у Верховній Раді Автономної Республіки Крим. Скасування цієї квоти, труднощі з одержанням українського громадянства (у 1998 р. його не мали понад 60 тис. чоловік), що обмежували їхню участь у виборах, відмова кримської влади створити для депортованих народів окремі національні виборчі округи змусили кримських татар шукати інші можливості домогтися для себе етнічних преференцій, зокрема шляхом одержання статусу “корінного народу”. Ця їхня вимога викликала широку дискусію в середовищі вчених і політиків, яка завершилася по суті безрезультатно³⁹.

У переважній більшості кримські татари налаштовані на правові, мирні методи реалізації своїх цілей. Дві третини кримських татар, що були об'єктами соціологічних опитувань у 1999 р., стояли на точці зору, що відновлення їхніх прав повинне відбуватися тільки в законних рамках, і лише 0,5% вважали припустимим непокору закону, а 0,6% – насильницькі дії. Тільки 2,8% опитаних репатріантів допускали імовірність конфлікту між ними і місцевим населенням, і лише 3,3% допускали імовірність конфлікту між різними національними групами, що проживають на півострові⁴⁰.

Однак, відсутність, з одного боку, правового визначення статусу кримських татар, а з іншого боку – відсутність у них можливості вплинути на прийняття політичних рішень, беручи участь в органах влади, істотно обмежило їхній доступ до соціальних ресурсів. Ця обставина призвела до тертя між кримськотатарською меншиною і російськомовною (в основному слов'янською) більшістю автономії. Найбільш відомим став конфлікт на цій основі в селі Красний Рай біля Алушти у жовтні 1992 р., коли правоохоронні органи за допомогою російськомовних “добровольців” розстрожили наметове містечко кримських татар, самовільно розбите ними на землях колективного господарства, і жорстоко розправилися з його мешканцями (десятки людей були травмовані або заарештовані).

Земельне питання знову гостро повстало наприкінці 2000–початку 2001 року в зв'язку з розпаюванням земель колишніх колгоспів. Багато кримських

татар були обділені при видачі земельних сертифікатів, що викликало серед них нові акції протесту⁴¹. Новий спалах “боротьби за землю” стався на початку 2004 р. у зв’язку з приватизацією земельних ділянок у прибережній смузі. Трансформація форми власності на землю, таким чином, з однієї сторони відкрила перед кримськими татарами перспективу самостійного вирішення своїх економічних проблем, а з іншого боку, стала конфліктогенним фактором внаслідок ігнорування інтересів поворотців з боку місцевої влади і російськомовного населення.

Спроба домогтися успіху у вирішенні ресурсної проблеми шляхом підвищення представницького статусу групи була здійснена також німецькою меншиною України. Наприкінці 30-х років і на початку радянсько-німецької війни практично всі німці, що проживали в Україні, або виїхали з СРСР, або були переселені у його східні райони⁴². У 1992 р. Президент України Л. Кравчук оголосив про готовність держави допомогти в поверненні до неї тим німцям, що були піддані депортації. Це викликало повернення в Україну не тільки тих, хто був депортований з української території і їхніх нащадків разом з родинами (часто змішаними), але і тих німців, які ніколи раніше в Україні не проживали. Українська влада поставила умовою надання пільг поворотцям підтвердження того, що вони чи їхні предки були піддані депортації з території України. Ця умова викликала невдоволення німецьких лідерів, які порушили питання про поширення пільг на всіх німців без винятку, що повертаються. Негативна реакція на цю вимогу з боку Української держави, а також невдоволення самим ходом облаштування поворотців, особливо використанням допомоги, виділеної на ці цілі урядом ФРН, призвела до посилення мобілізації німецької меншини навколо своїх вимог. На І з’їзді німців України в 1996 р. ними, за прикладом кримських татар, був створений орган національної самоорганізації “Фольксрат”, що взяв на себе функцію представництва інтересів етногрупи⁴³.

До тактики перетворення етнокультурної мобілізації етнічної групи на політичну мобілізацію перейшов ряд активістів російської національної меншини. Спочатку російський етнічний націоналізм в Україні орієнтувався переважно на вирішення культурних проблем⁴⁴. З другої половини 90-х рр. простежується тенденція до політизації російської меншини. Перший з’їзд росіян України, що відбувся у травні 1999 р., відзначився відвертою демонстрацією ворожості до української мови (учасники з’їзду влаштували обструкцію віцепрем’єр міністру з гуманітарних питань, який зачитував вітання Президента України, з тієї лише причини, що текст вітань був українською мовою)⁴⁵, підтримав ідею створення Російського руху України. Такий рух був створений у липні 1999. Його мета – “трансформування російської проблеми у фактор суспільного і політичного життя України” і наступне “створення на базі російського руху в співдружності з іншими союзниками політичної партії або блоку партій; активна участь у виборах парламенту й органів місцевого самоврядування, у формуванні органів виконавчої влади всіх рівнів”⁴⁶. Крім постійної і різкої критики мовної і етнонаціональної політики українського уряду й організації кампаній за надання російській мові статусу державної⁴⁷, РРУ виступив з претензією на роль сили, здатної об’єднати всю Україну, на тій підставі, що “русскость” визначається не за національністю, а за особливостями інтелекту, духовності і культури, а носіїв російської духовності в Україні більше половини населення⁴⁸.

Деяке зростання етнічної нетолерантності іноді вихлюпується у відверту демонстрацію ворожості з боку однієї етнічної групи стосовно іншої і навіть у фізичне насильство. Крім фізичних зіткнень між кримськими татарами і слов'янами, про що йшлося вище, були спроби погромів циган, зокрема в 1992 р. у м. Татарбунарах Одеської області як помсти за вбивство злочинцями-циганами однієї з місцевих родин, а 1993 р. у м. Мукачевому Закарпатської області внаслідок зіткнення на побутовому ґрунті між групами циганської і слов'янської молоді⁴⁹.

Протягом десятилітнього періоду більшість росіян демонструвала лояльність стосовно української незалежності. Проте, цим не була переборена психологія упередженості стосовно них у Західній Україні. Особливо гостро ця психологія проявилася в епізоді, що трапився навесні 2000 р. у Львові. Загибель відомого українського композитора Ігоря Білозіра в результаті побутової бійки, що виникла в одному з кафе з приводу того, прослуховуванню яких пісень – українських чи російських варто віддати перевагу, була витлумачена місцевими українськими націонал-екстремістами як “російський терор”. Зібране ними в день поховань композитора віче-реквієм прийняло відверто шовіністичну резолюцію з вимогами, прямо спрямованими на розпалювання міжетнічного конфлікту: звільнення із силових структур “українофобів” і депортація їх за межі України, припинення російськомовних радіо- і телепрограм, заборона в громадських місцях трансляції російськомовних пісень, проведення місцевого референдуму (тільки серед етнічних українців) щодо виселення “окупантів” зі Львівської області і т.п.⁵⁰

Створена екстремістами атмосфера на якийсь час деморалізувала демократичні сили і підштовхнула міську раду до ухвалення рішення “Про захист звукового середовища в м. Львові”, яким був оголошений “тимчасовий мораторій” на трансляцію російськомовних пісень на вулицях, площах і в суспільному транспорті⁵¹. Поступове вщухання пристрастей після скасування постанови міськради й осуду убивць композитора нормалізувало ситуацію. Цей демонстраційний конфлікт залишився епізодом, що свідчив про достатню несхвильовість етнонаціональної рівноваги в західному регіоні, про здатність крайніх націоналістичних сил узяти на себе ініціативу в справі етнічної мобілізації.

Крім росіян, вістря ксенофобії найчастіше спрямовується проти євреїв. Відношення українців до євреїв у різні періоди коливалося від дружнього до відверто агресивного. Побутовий антисемітизм (найчастіше він служить моральним етноцентричним компенсатором для свідомості, пригнобленої соціально-економічною необлаштованістю її носіїв) залишається досить розповсюдженим, що дає надію екстремістським силам на трансформацію його в антисемітизм-ідеологію з відповідним політичним використанням останнього. Про те, що такі політичні розрахунки виношуються, свідчать, зокрема, спроби закріпити антисемітизм-психологію у дитячій свідомості. У розпал президентської компанії 1999 р. харківська газета “Джерельце”, що видавалася місцевою українською національною організацією “Просвіта” і рекомендувалася для позашкільного дитячого читання, нагадавши про якогось (не названого нею) кандидата в президенти, за яким “стоять мішки іудейських грошей”, відродила антисемітські міфи і давні упередження українських селян щодо євреїв⁵².

Антисемітські матеріали періодично зустрічаються на сторінках західно-українських газет “За вільну Україну”, “Ідеаліст”, що викликало звернення з

боку єврейських громадських організацій, Ізраїльського посольства в Україні до вищих органів влади⁵³. Однак, експертні висновки, що підтверджували антисемітський характер багатьох матеріалів⁵⁴, оприлюднених цими газетами, не спричинили якихось серйозних для них наслідків. Чинний Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність тільки за пряме розпалювання національної ворожнечі, що дає можливість таким виданням проповідувати антисемітизм методом перекичування образу євреїв і, тим самим, їхньої дифамації, кримінальна відповідальність за яку законом не передбачена.

Обмежений тираж таких видань, як і відсутність у них всеукраїнської аудиторії, не дозволяють їм зробити антисемітизм масовим феноменом. Те саме стосується й інших видів етнофобії. У підсумку це дає можливість українському керівництву постійно підкреслювати відсутність насильства на етнічному ґрунті як одне з головних досягнень української незалежності⁵⁵.

Фактором, що ускладнив етнополітичну ситуацію в Україні, стали міжконфесійні відносини. Етнічне відродження стимулювало інтерес етнічних спільнот до своїх традиційних вірувань. Це, у сукупності з потребою у нових моральних цінностях замість зникаючих комуністичних, викликало також і релігійне відродження. Однак гострота політичних дискусій навколо питань вибору суспільної моделі і геополітичної орієнтації країни відбилася на міжконфесійних відносинах. Результатом стала їх помітна політизація. Виникли політичні партії, що засновували свою ідеологію на релігійних цінностях, наміряючись використовувати почуття віруючих у політичній боротьбі – Українська Християнсько-демократична партія (1989 р.), Християнсько-демократична партія України (1992 р.), Республіканська християнська партія (1997 р.), Партія мусульман України (1997 р.).

Процес консолідації суспільства особливо ускладнювався розколом і боротьбою між християнськими церквами. Спочатку більш гострим був конфлікт між Українською греко-католицькою і православними церквами, яких на момент проголошення незалежності було дві – Український Екзархат Російської православної церкви, підлеглий Московській Патріархії, і Українська автокефальна православна церква, яка у період комуністичного правління перебувала у вигнанні, а в 1990 році почала своє відтворення в Україні.

УГКЦ після того, як була насильно ліквідована у 1946 р., існувала у своєму традиційному регіоні – у Західній Україні – у підпіллі, а також у вигнанні. Легалізація цієї церкви у 1989 р. порушила питання про приналежність колишніх уніатських храмів і іншого церковного майна. Хоча більшість віруючих Західної України повернулася до УГКЦ, частина їх вирішила залишитися у православ'ї, у результаті чого в багатьох парафіях стався розкол і, як наслідок, суперечки про приналежність культових будинків. В одних випадках суперечки завершувалися мирними домовленостями про спільне використання храмів. В інших – фізичними зіткненнями. Підтримка, що її робила унітам “нова влада” на місцях, залишила слід ворожості в середовищі православних.

Після того, як вщух цей конфлікт, виник розкол вже у середовищі православ'я. Новий політико-правовий статус України викликав до життя питання про форму церковної організації православних і про їхню підпорядкованість. У 1990 р., намагаючись випередити події, Архієрейський собор РПЦ перейменував Український екзархат в Українську православну церкву і надав їй незалежність і самостійність в управлінні. Однак, частина УПЦ, очолювана

Київським митрополитом Філаретом, почала домагатися церковної автокефалії. Після відлучення Філарета Архієрейським собором РПЦ від церкви частина УПЦ, що стояла за ним, об'єдналася в 1992 р. з частиною відродженої УАПЦ в Українську православну церкву-Київський Патріархат. Внаслідок цих подій в Україні утворилося три православні церкви з різною географією впливу. Найбільшою є підлегла Московському Патріархату УПЦ, парафії якої становлять більшість майже у всіх регіонах України, за винятком Галичини, де панує УГКЦ. Там же, у Галичині, зосереджена і більшість парафій УАПЦ, що є найменшою серед православних церков. Середнє положення займає УПЦ – КП⁵⁶.

Виникнення трьох церков з різними духовними і культурними орієнтаціями, з різними поглядами на характер відносин України з Росією стало одним з факторів загострення суспільних суперечок з питання про майбутнє країни. Держава, дотримуючись принципу відокремлення від церковних справ, спочатку демонструвала позицію невтручання у міжцерковний конфлікт. В той же час поступово вона почала виявляти симпатії ідеї створення єдиної Української помісної церкви⁵⁷. Це викликало відверто конфронтаційну реакцію Російського Руху України⁵⁸. Останній, таким чином, повторив за владою тактику “непрямой участі” у церковних справах.

Падіння внаслідок конфлікту авторитету трьох найбільших православних церков стимулювало активізацію як альтернативних Російської закордонної та Істинно-православної церков, так і інших релігійних об'єднань. Зростає активність мусульманства, тим більше, що в Україні нараховується 26 національних меншин, традиційно пов'язаних з цією релігією, загальна чисельність яких сягає від 1,5 до 2 млн. чоловік⁵⁹. На початку 90-х років XX ст. в обстановці моральної дезорієнтації, викликаній духовним вакуумом і суспільною напруженістю, велика група молоді потрапила під вплив тоталітарної секти “Біле братство”.

Перетворення в духовній сфері викликали інтерес населення до релігії, але не викликали справжньої внутрішньої релігійності більшості людей. Саме таке ставлення до релігії забезпечило нейтральність більшості населення стосовно міжцерковних конфліктів. Тому позиція церков не впливала вирішальним чином на думку громадян з найбільш важливих суспільних питань навіть у тих випадках, коли ці питання були прямо пов'язані з релігійними. Найбільш показовою в цьому відношенні була атмосфера, що передувала і супроводжувала візит до України Папи Римського Івана-Павла II у червні 2001 р. Спроба Російської православної церкви викликати негативне ставлення до нього не була підтримана більшістю населення. За результатами соціологічного опитування, серед людей старше 18 років тільки 6,8% не схвалили візит Папи, а в акціях протесту були готові взяти участь 0,4% респондентів. Навпаки, схвалили візит 53,2% опитаних. Понад 31% виявили байдужість до цієї події⁶⁰.

Гальмуючий вплив етнічних конфліктів на національну інтеграцію підсилювався тією обставиною, що вони в ряді випадків мали регіональний прояв. У складі Радянського Союзу Україна була унітарною республікою з обласним і районним адміністративним поділом. Керівництво нової незалежної України поставило за мету зберегти її адміністративно-територіальний устрій у попередньому вигляді. Однак, виконання цієї задачі було утруднено рядом етнополітичних колізій.

Одним з перших паростків етнічного відродження меншин в Україні було виникнення осередків донських козаків, предки яких з волі комуністичного

режиму опинилися разом із традиційною територією свого розселення у східних районах України. У 1992 р. вони разом з російським донським козацтвом, що відродилося, прийняли присягу на вірність Росії, фактично кинувши виклик українській державності. Різка заява з цього приводу Комітету із справ національностей⁶¹ зупинила їх дезінтегративні дії. Іншою спробою дезінтеграції країни була ініціатива групи проросійських політичних активістів на Півдні України відтворити там “Новоросію” (за аналогією з Новоросійською губернією кінця XVIII – початку XX вв.). Одночасно схожий рух за реанімацію Криворізької республіки (аналогічної Криворізькій радянській республіці часів громадянської війни) виник у Донбасі. Обидві ідеї обґрунтовувалися етнокультурною відмінністю населення цих регіонів від іншої України, тобто по суті були спрямовані на етнорегіоналізацію держави.

Такий самий характер мав і рух групи інтелігенції Закарпаття за надання (на основі “неукраїнської” ідентичності русинів) Закарпатській області статусу автономії. Рух, названий “політичним русинством”, навіть створив у 1993 р. Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі, домагаючись від центральної влади, від інших держав і міжнародних організацій визнання його легітимним суб'єктом етнополітичних відносин⁶².

Провал “новоросійського” і “криворізького” задумів, байдужість переважної більшості закарпатців до “політичного русинства” зменшили небезпеку етнічної регіоналізації країни. Однак виникла проблема з іншим регіоном держави - Кримом.

Після проголошення незалежності за Кримом зберігся його автономний статус. Формально створена за територіальною ознакою, Кримська автономія, на дві третини населена росіянами, фактично стала національною автономією. Автономний статус дав керівництву півострова можливість здійснювати особливу від Києва політику у ключових питаннях, що склали так називаний “кримський вузол” – про розмежування повноважень між автономією і центром, про юрисдикцію власності, яка перебувала на півострові, про статус міста Севастополя в зв'язку з розподілом Чорноморського флоту. Крім того, частина кримських політиків ініціювала рух за повернення Криму під юрисдикцію Росії⁶³, для чого було потрібно спочатку проголосити його незалежність.

У 1992 р. український і кримський парламенти обмінялися ударами: перший прийняв закон “Про статус Автономної Республіки Крим”, у якому АРК ставала складовою частиною України, а другий – “Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим”. У цій ситуації союзниками Києва виступили кримські татари, що ставило кримських сепаратистів перед перспективою етнічного конфлікту на півострові. Щоб уникнути цього, поміркована більшість кримських парламентарів ввела у прийняту в тому ж році Конституцію АРК положення: “Республіка Крим входить до складу держави Україна”.

Сепаратистські настрої в Криму підігрівалися також політичними силами в Російській Федерації, які прагнули використати кримський етнорегіоналізм для тиску на Київ під час переговорів щодо Чорноморського флоту. Особливо яскраво це проявилось у 1993-1995 рр., коли на чолі АРК стали відверто проросійські лідери, впевнені, що Росія доможеться повернення Криму під свою юрисдикцію. Результатом стало скасування у 1995 р. Президентом України Конституції АРК.

Прийнята у 1996 р. Конституція України, тим не менш, зберегла парадок-

сальну в правовому сенсі ситуацію – наявність територіальної (фактично національної) автономії в державі, визначеній тією ж Конституцією як унітарна. Тим самим Україна стала унітарно-децентралізованою державою. Єдине, що вдалося Києву, – домогтися від кримського парламенту прийняття (1998 р.) нової Конституції АРК, яка відповідає положенням Конституції України⁶⁴.

Етнорегіоналізм у Криму проявляється не тільки у перевазі там етнічних росіян, які, на відміну від іншої території держави, становлять на півострові національну більшість. Етнорегіоналістські вимоги висувуються й кримськими татарами, які є водночас і автохтонним етносом, і національною меншиною в автономії. Їхня мета – перетворити АРК з юридично територіальної, а фактично російської національної автономії, на автономію національну і фактично, і юридично, але вже на кримськотатарську. Цей курс озвучений їхнім лідером М. Джемілевим ще у 1994 р.: “Тільки кримські татари як корінний народ є справжніми хазяями цієї землі. Настане час, і тут у тому чи іншому вигляді буде сформована кримськотатарська державність. Свою державність кримські татари бачать у складі незалежної демократичної України”⁶⁵.

Крим виявився не єдиним прикладом створення національно-територіальної автономії де-факто шляхом змін в адміністративно-територіальному розподілі. У Закарпатській області із самого її приєднання до України був утворений населений угорцями Береговський район. У 1995 р. у складі Чернівецької області (у Буковині, відібраної радянським режимом у 1940 р. від Румунії і приєднаної до Українського РСР), був спеціально виділений Герцаївський район з чисельною перевагою румунського населення. Національні меншини у таких районах одержали тим самим практичні можливості для соціальної і культурної самоорганізації.

Фактором, що істотно стимулює етнічну регіоналізацію, є нерівномірний розвиток різних територій. Найбільш розвинутими у промисловому відношенні є Південь і Схід України – регіони, де домінують російська мова і культура. Проведена там у 30-і і 50-і роки XX ст. індустріалізація була здійснена багато в чому за рахунок пограбування селянства. У результаті аграрний сектор України став малорентабельним, а до кінця “розвинутого соціалізму” – просто нерентабельним. В умовах економічної кризи промислові регіони, здатні експортувати деякі види своєї продукції, почали домагатися більшої частини одержуваного від експорту прибутку під гаслом розширення місцевого самоврядування і скорочення повноважень центральної влади, що перерозподіляє національний дохід від прибуткових до дотаційних регіонів. Господарські структурні відмінності географічно збіглися з етномовними відмінностями між територіями України, що стало використовуватися активістами російського етнонаціоналізму для обґрунтування вимог до уряду відмовитися від українізації у східних і південних регіонах країни⁶⁶. Задоволення таких вимог призвело б до закріплення того рівня культурно-мовного розколу, що є перешкодою і для згуртування української етнічної нації, і для формування нації, заснованої на критерії громадянської приналежності.